

Institut Ekonomiki, Organizacji i Zarządzania
Wydziału Ekonomicznego UMCS

Janusz NARKIEWICZ

**Związki uprzemysłowienia i urbanizacji w procesie rozwoju
społeczno-gospodarczego**

Взаимосвязи между индустриализацией и урбанизацией в процессе
общественно-хозяйственного развития

The Relations Between Industrialization and Urbanization in the
Process of Socio-economic Development

W literaturze przedmiotu powszechnie uznana jest teza o współzależności uprzemysłowienia i urbanizacji. Zjawiska te wiążą się ze sobą tak ściśle, że trudno jest rozważać jedno z nich nie wspominając o drugim¹, a wzajemne ich oddziaływanie jest głównym przejawem rozwoju regionalnego². W niektórych publikacjach zachodnich industrializacja i urbanizacja traktowane są jako podstawowy element szerszego procesu modernizacji³ lub wzrostu skali społecznej⁴, wskutek czego pojęcia te tracą nawet różnicujący charakter.

Współzależność uprzemysłowienia i urbanizacji znajduje odbicie w pracy M. Castellsa⁵. Autor ten analizując powyższy związek w ujęciu historycznym stwierdził, iż pierwotnie miasta przyciągały przemysł z uwagi na dwa podstawowe czynniki (siłę roboczą i rynek), a przemysł z kolei stwarzał nowe możliwości zatrudnienia i pobudzał rozwój usług. Jed-

¹ Por. L. H. Klaasen: *Bieguny wzrostu w teorii i polityce ekonomicznej* [w:] *Planowanie rozwoju regionalnego w świetle doświadczeń międzynarodowych*. PWE, Warszawa 1974, s. 91.

² Por. A. Kukliński, M. Najgrakowski: *Industrializacja, urbanizacja i rozwój regionalny w Polsce*. „Miasto” 1979, 1—2.

³ Por. L. Schnore: *The statistical measure of urbanization and economic development*. „Land Economics” 1961, 37.

⁴ Por. S. Greer: *The emerging city*. Oxford University Press, London — Oxford — New York 1973, s. 33.

⁵ M. Castells: *Kwestia miejska*, PWN, Warszawa 1982.

nakże — zdaniem jego — równie ważny jest proces odwrotny: tam, gdzie istniały odpowiednie warunki, zwłaszcza surowce i środki transportu, przemysł „kolonizował” obszar i wywoływał urbanizację⁶.

W większości opracowań poświęconych związkom uprzemysłowienia i urbanizacji wiodącą (pierwotną) rolę przypisuje się działalności przemysłowej. Silna zależność funkcyjna urbanizacji od industrializacji akcentowana jest już w samych definicjach uprzemysłowienia. Pojęcie to jest bowiem przez wielu autorów rozumiane bardzo szeroko, z uwzględnieniem różnorodnych procesów technicznych, ekonomicznych, politycznych, społecznych i kulturowych towarzyszących rozwojowi przemysłu⁷. Zdaniem W. Rakowskiego osiągnięcie wysokiego poziomu urbanizacji w skali ogólnosiwiatowej jest niemożliwe bez znacznego zaawansowania procesów uprzemysłowienia⁸. Autor wskazuje jednakże na fakt, iż terytorialny międzynarodowy społeczny podział pracy pozwala na przestrzenne rozłożenie efektów industrializacji drogą przepływu dochodów. Poziom urbanizacji może więc być w wielu przypadkach nie tylko efektem uprzemysłowienia miejscowego (lokalnego), lecz również pozamiejscowego i pozapaństwowego⁹. Teza ta znajduje potwierdzenie w rozważaniach M. Castellsa na temat tzw. urbanizacji zależnej w krajach o niskim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, która rozwija się w dużym stopniu pod wpływem pośredniego oddziaływania procesów industrializacji w państwach kapitalistycznych wysoko rozwiniętych¹⁰.

Wpływ przemysłu na urbanizację uwarunkowany jest historycznie i ulega istotnym zmianom w miarę rozwoju społeczno-ekonomicznego. W okresie cywilizacji przedindustrialnej nie odgrywał on większej roli w tym względzie, a tworzenie się niewielkich obszarów koncentracji ludności związane było z istnieniem terenów wyjątkowo atrakcyjnych dla rolnictwa, dogodnym położeniem w pobliżu szlaków komunikacyjnych, rozwojem drobnego rzemiosła i handlu, czy też z funkcjami administracyjno-obronnymi miast.

Niewielki wpływ na urbanizację miała również industrializacja we wczesnej fazie rozwoju przemysłu. Małe zakłady, wskutek surowych przepisów cechowych, lokalizowano głównie na terenach wiejskich, wy-

⁶ *Ibid.*, s. 29.

⁷ Por. J. Szczepański: *Stan badań socjologicznych nad społecznymi procesami industrializacji*. „*Studia Socjologiczne*” 1964, z. 4, s. 5—50; K. Dziewoński: *Procesy urbanizacyjne we współczesnej Polsce. Stopień poznania, próba syntezy*. „*Przegląd Geograficzny*” 1962, z. 3, s. 461.

⁸ W. Rakowski: *Uprzemysłowienie a proces urbanizacji*. PWE, Warszawa 1980, s. 27.

⁹ *Ibid.*, s. 28.

¹⁰ Castells: *op. cit.*, s. 60.

korzystających tanią siłą roboczą oraz nad rzekami, gdzie podstawowym czynnikiem lokalizacji była możliwość korzystania z naturalnej energii wody do napędu maszyn i urządzeń produkcyjnych.

Niezwykle silne oddziaływanie procesu industrializacji na wzrost koncentracji ludności i zróżnicowanej działalności ludzkiej na niewielkich obszarach datuje się w krajach kapitalistycznych od drugiej rewolucji przemysłowej i przypadającego na koniec XIX wieku dynamicznego rozwoju pracochłonnych przemysłów ciężkich. W krajach socjalistycznych związek ten ujawnił się natomiast ze szczególną siłą w okresie tworzenia podstaw socjalistycznej industrializacji, a więc po drugiej wojnie światowej.

Wpływ przemysłu na urbanizację ulega jednak osłabieniu w miarę przechodzenia do cywilizacji postindustrialnych¹¹. Znaczny spadek jego pracochłonności na skutek olbrzymiej dynamiki postępu naukowo-technicznego oraz ujawnianie się szeregu niekorzyści związanych z nadmierną aglomeracją działalności ludzkiej wpłynęły na rozluźnienie ścisłej więzi pomiędzy industrializacją i urbanizacją, rozumianą głównie w kategoriach koncentracji ludności. Teza ta znajduje potwierdzenie w licznych badaniach empirycznych. D. R. Kamerschen¹² i M. Castells¹³ na podstawie szczegółowych badań prowadzonych w skali międzynarodowej ustalili na przykład, że na niższym etapie rozwoju społeczno-ekonomicznego w większości krajów występuje w tym względzie ścisła korelacja dodatnia wynosząca ok. 0,85, zaś w krajach zaliczanych do wysoko rozwiniętych gospodarczo nie ma już tak istotnej współzależności, albowiem współczynnik korelacji wynosi ok. 0,40. Odnosząc powyższe uwagi dotyczące wpływu uprzemysłowienia na proces urbanizacji w skali światowej do warunków polskich, można wskazać na szereg podobieństw, jak również różnic, wynikających głównie ze specyfiki przebiegu tych procesów w ustroju socjalistycznym. Niekwestionowany jest fakt uznania w Polsce wiodącej roli przemysłu w przemianach urbanizacyjnych w całym okresie powojennym. Industrializacja uważana była dotychczas jako główny motor transformacji gospodarki i społeczeństwa, zaś urbanizację traktowano jako proces społeczny wtórny w stosunku do pierwotnego procesu industrializacji¹⁴. Wpływowi prze-

¹¹ Podstawy przechodzenia państw do fazy postindustrialnej scharakteryzował m.in. J. Gajda. Por. J. Gajda: *Ekonomika i programowanie rozwoju przemysłu*. PWE, Warszawa 1982, s. 17—18.

¹² D. R. Kamerschen: *Further analysis of overurbanization*. „Economic Development Cultural Change” 1969, 2.

¹³ Castells: *op. cit.*, s. 56.

¹⁴ Por. A. Kukliński: *Próba oceny roli procesów industrializacji i urbanizacji w kształtowaniu gospodarki przestrzennej*. „Biuletyn KPZK AN” 1981, z. 116, s. 139.

myślu przypisywano ponadto wyłącznie znaczenie pozytywne i nie dostrzegano wielu konsekwencji negatywnych związanych z niekontrolowanym jego rozwojem. Takie podejście znalazło odbicie w wyraźnej preferencji tego działu gospodarki w alokacji nakładów inwestycyjnych, przy stałej dyskryminacji potrzeb w zakresie szeroko rozumianej infrastruktury, w tym przede wszystkim społecznej, co w efekcie wpływało na opóźnienie procesów urbanizacyjnych w stosunku do przyspieszonej industrializacji. Niedorozwój urbanizacji w stosunku do uprzemysłowienia w naszym kraju ma swój wyraz w takich określeniach, jak: „urbanizacja ekstensywna”¹⁵ czy „urbanizacja ułomna”¹⁶, tzn. niepełna, częściowa, przebiegająca nieprawidłowo, pozostająca w tyle za uprzemysłowieniem, w której przemiany demograficzne wyprzedzają rozwój systemu osadniczego.

Rozwój urbanizacji całkowicie podporządkowanej procesowi industrializacji kraju znalazł odbicie w ścisłej przestrzennej korelacji tych zjawisk. A. Kukliński i M. Najgrowski poddali analizie zależność pomiędzy przyrostem zatrudnienia w przemyśle a wzrostem ludności miejskiej w Polsce w różnych przekrojach czasowych (1946—1960, 1960—1970, 1950—1970, 1970—1975) i w zróżnicowanych układach terytorialnych (stare i nowe województwa, powiaty, jednostki przestrzenne wyodrębnione na zasadzie grupowania powiatów). Obliczone wskaźniki korelacji Pearsona kształtowały się w granicach od 0,85 do 0,92, wykazując bardzo wysoką istotność związku¹⁷.

Zbliżone wyniki uzyskali również S. Misztal i W. Kaczorowski, którzy badali zależność zatrudnienia w przemyśle i liczby ludności miejskiej w przekroju nowych województw w różnych momentach czasowych. Obliczone wskaźniki korelacji kształtowały się w poszczególnych latach na następującym poziomie¹⁸: 1946 r. — 0,95, 1949 r. — 0,93, 1960 r. — 0,96, 1970 r. — 0,97, 1975 r. — 0,96.

Z nowszych publikacji poświęconych związkowi industrializacji i urbanizacji w skali ogólnokrajowej na uwagę zasługuje opracowanie M. Klimczyka¹⁹. Autor ten scharakteryzował urbanizację województw w latach

¹⁵ Por. P. Ebrhardt: *Procesy urbanizacyjne w Polsce Ludowej*. „Miasto” 1981, 11.

¹⁶ Por. A. Zagożdżon: *Rola procesów industrializacji i urbanizacji w bieżącym i perspektywicznym funkcjonowaniu gospodarki przestrzennej Polski*. „Biuletyn KPZK PAN” 1983, z. 123, s. 68.

¹⁷ Kukliński, Najgrowski: *op. cit.*, s. 11.

¹⁸ S. Misztal, W. Kaczorowski: *Regionalne zróżnicowanie procesu uprzemysłowienia Polski 1945—1975*. „Studia KPZK PAN” t. LXXVI, 1983, s. 50.

¹⁹ M. Klimczyk: *Urbanizacja a uprzemysłowienie województw w latach 1970 i 1978*. „Wiadomości Statystyczne” 1980, 8.

1970 i 1978 za pomocą takich wskaźników, jak: odsetek ludności miejskiej, gęstości zaludnienia oraz odsetek ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych. Następnie w oparciu o te dane obliczył zintegrowany miernik zaawansowania procesów urbanizacyjnych. Z kolei, przy obliczaniu miernika uprzemysłowienia cytowany autor oparł się na kilku wskaźnikach cząstkowych przeliczonych w stosunku do liczby mieszkańców województw, a mianowicie: produkcji globalnej przemysłu, zatrudnieniu w przemyśle oraz wartości brutto środków trwałych. Porównując rangi industrializacji i urbanizacji autor obliczył wskaźniki korelacji Spearmana, które wyniosły: w 1970 r. — 0,81 i w 1978 r. — 0,77. Potwierdziły zatem wysoką zależność przestrzenną badanych procesów.

Związki pomiędzy procesem uprzemysłowienia kraju a jego urbanizacją rozpatrywaną w aspekcie przemian ludnościowo-osadniczych w latach 1964—1976, stanowiły przedmiot opracowania W. Rakowskiego²⁰. Wskazał on, iż pod wpływem industrializacji dokonały się pewne charakterystyczne przemiany w urbanizacji, które przejawiały się w:

1) absolutnym i względnym przyroście ludności oraz ludności miejskiej w rozpatrywanym przekroju regionalnym (województw, makroregionów),

2) przeobrażeniach w sieci osadniczej kraju polegających m. in. na: a) zmianach bazy ekonomicznej i struktury funkcjonalnej miast, głównie w kierunku dominacji przemysłu, b) koncentracji ludności w miastach największych, liczących powyżej 200 tys. mieszkańców, c) wzroście potencjału demograficznego miast, d) wysokiej dynamice procesów aglomeracji;

3) wzroście powiązań przestrzennych ludności, wyrażających się m. in. w: — rosnącym nasileniu dojazdów do pracy, — emigracji ludności wiejskiej do miast, zmianach proporcji pomiędzy ludnością rolniczą i nierolniczą na wsi.

Charakterystyczną cechą opracowania Rakowskiego jest eksponowanie regionalnego zróżnicowania uprzemysłowienia i urbanizacji oraz wzajemnych ich związków, przy czym wyraźnie podkreślony jest w tym względzie wpływ takich czynników, jak genetyczno-historycznej struktury osadniczej obszaru i stopnia jej spójności, zasobów pracy w miastach i na wsi oraz struktury agrarnej wsi, wielkości budowanych zakładów przemysłowych, struktury gałęziowej przemysłu oraz tempa uprzemysłowienia.

Problematyka związków industrializacji i urbanizacji znalazła najszerze odbicie w ładaniach regionalnych. Najczęściej analizowane były tutaj zależności pomiędzy rozwojem przemysłu a rozwojem demogra-

²⁰ Rakowski: *op. cit.*

ficznym²¹. Jedne z ciekawszych badań w tym zakresie przeprowadził S. Bronsztejn na obszarze dawnego woj. wrocławskiego, dla okresu 1956—1965²². Wykazał on istotną zależność dodatnią pomiędzy zatrudnieniem w przemyśle powiatów a takimi przejawami demograficznego aspektu urbanizacji, jak: gęstością zaludnienia, wzrostem liczby ludności wskutek przyrostu wędrownego, stabilizacją migrantów, przyrostem naturalnym ludności.

Z kolei, Z. Ziolo badając procesy demograficzne na tle uprzemysłowienia w byłym woj. rzeszowskim w okresie 1937—1970, udowodnił decydującą, stale rosnącą rolę przemysłu jako czynnika miastotwórczego w regionie. Z drugiej strony podstawowe znaczenie w przemianach społeczno-ekonomicznych województwa miały — zdaniem autora — rozwijające się pod wpływem przemysłu bieguny (centra) wzrostu²³. Dla badanego obszaru charakterystyczne było przy tym, znaczne wyprzedzenie procesów urbanizacji przez procesy industrializacji, co przejawiało się m. in. w słabo rozwiniętej sieci osadniczej i wysokim stopniu otwarcia miast, a przede wszystkim dużym (przekraczającym ponad dwukrotne średnią krajową) nasileniu dojazdów do pracy²⁴.

Znacznie rozszerzone w zakresie merytorycznym (aczkolwiek ograniczone jedynie do ujęcia statycznego) badania wpływu uprzemysłowienia na urbanizację miast, powiatów i gmin regionu poznańskiego przeprowadził H. Rogacki²⁵. Uwzględnił on kilka wskaźników urbanizacji, charakteryzujących jej podstawowe aspekty: demograficzny, ekonomiczny i przestrzenny. Wyniki badań udowodniły bardzo silną zależność przestirzoną pomiędzy rozwojem przemysłu a takimi cechami urbanizacji, jak: gęstość zaludnienia, liczba ludności miast, odsetki ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych, przeciętna ilość izb w budynku,

²¹ Por. m. in. S. Bronsztejn: *Wpływ uprzemysłowienia powiatu na kształtowanie się procesów demograficznych na przykładzie Lubina i Zgorzelca*. „Studia Demograficzne” 1967, 14, s. 73—88; S. Bronsztejn: *Uprzemysłowienie a przebieg zjawisk demograficznych w woj. wrocławskim*. „Studia Demograficzne” 1969, 18, s. 71—90; R. Szewczyk: *Z zagadnień wpływu uprzemysłowienia podregionu na jego strukturę ludności*. „Studia Demograficzne” 1964, 6, s. 31—43; Z. Ziolo: *Wpływ zatrudnienia w przemyśle na rozwój demograficzny miast woj. rzeszowskiego w latach 1937—1970*. „Folia Geographica” Series Geographia Oeconomica 1974, vol. VII, s. 39—55.

²² Bronsztejn: *Uprzemysłowienie a przebieg zjawisk demograficznych (...)* op. cit.

²³ Z. Ziolo: *Wpływ przemysłu na rozwój społeczno-ekonomiczny regionu rzeszowskiego*. PWN, Warszawa 1980.

²⁴ Ziolo: *Wpływ zatrudnienia w przemyśle na rozwój demograficzny (...)* op. cit., s. 52—53.

²⁵ H. Rogacki: *Uprzemysłowienie jako czynnik urbanizacji (na przykładzie regionu poznańskiego)*. UAM, Poznań 1976.

odsetek mieszkań wyposażonych w urządzenia wodociągowe i sanitarno-kanalizacyjne. Zróznicowanie siły związku w zależności od rodzaju analizowanych jednostek przestrzennych potwierdziło jednocześnie tezę o znacznym zasięgu terytorialnym wpływu uprzemysłowienia, wykraczającym poza miejsca lokalizacji zakładów. Natężenie oddziaływania przemysłu wykazało tendencję malejącą w miarę oddalania się od ośrodków jego koncentracji, znacznie szybszą jednakże w przypadku cech urbanizacji charakteryzujących typ zabudowy (przeciętnej ilości izb w budynku mieszkalnym) oraz wyposażenie mieszkań w instalacje (odsetka mieszkań wyposażonych w urządzenia wodociągowe i sanitarno-kanalizacyjne), niż w odniesieniu do wskaźników obrazujących poziom koncentracji ludności (gęstości zaludnienia) i odchodzenie ludności od zawodów rolniczych (odsetka ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych). Na tej podstawie można więc przyjąć tezę o zróżnicowanym wpływie działalności przemysłowej na poszczególne aspekty i cechy urbanizacji, w miarę wzrostu odległości od ośrodków jej koncentracji.

Związki między uprzemysłowieniem a urbanizacją uwidaczniają się najsilniej w miejscach lokalizacji nowych zakładów przemysłowych o dużym znaczeniu gospodarczym. B. Szczaniecka-Manikowska w badaniach swoich udowodniła m. in., iż rozwój tych procesów w Konińskim Okręgu Przemysłowym, spowodowany niskim poziomem wyjściowym, wpłynął w sposób zasadniczy na wyraźne uwydatnienie analizowanych zależności²⁶. Spośród dziewięciu cech charakteryzujących demograficzną, ekonomiczną i urbanistyczną płaszczyznę urbanizacji w badanych jednostkach administracyjnych: gromadach, miastach i osiedlach, według stanu w 1970 roku, wszystkie wykazały istotną korelację z uprzemysłowieniem, przy czym najsilniej zależność ta wystąpiła w przypadku gęstości zaludnienia. Można więc sądzić, że przemysł wpływa najintensywniej (i w pierwszej kolejności) na procesy koncentracji ludności.

Badania M. Szczanieckiej-Manikowskiej potwierdziły również tezę, iż wśród wielu wskaźników szczegółowych charakteryzujących uprzemysłowienie, najwyższy poziom skorelowania z urbanizacją wykazuje zatrudnienie w przemyśle²⁷. Oznacza to, że przemysł wpływa na urbanizację głównie przez stwarzanie atrakcyjnych miejsc pracy, co w konsekwencji prowadzi do tego, że zatrudnieni w tym dziale gospodarki narodowej są „nośnikami” urbanizacji. Dotyczy to zwłaszcza osób zatrudnionych poza miejscem swego zamieszkania (głównie na wsi), które

²⁶ B. Szczaniecka-Manikowska: *Analiza związków między uprzemysłowieniem a urbanizacją w Konińskim Okręgu Przemysłowym*. „Zeszyty Naukowe UAM w Poznaniu” Seria Geografia 1979, 18, s. 97—113.

²⁷ Do podobnego wniosku doszedł również na podstawie własnych badań H. Rogacki. Por. R o g a c k i: *op. cit.*, s. 96.

poprzez wyższe zarobki uzyskiwane z tytułu pracy w przemyśle zwiększają ogólny poziom dochodów „swojej” miejscowości, co znajduje wyraz w większym nasileniu szeregu cech urbanizacji. Dochodotwórcza funkcja przemysłu stanowi więc w dużym stopniu (ale nie tylko) o zaawansowaniu procesów urbanizacji wsi, określonych również mianem semiurbanizacji.

Procesy urbanizacji wsi zachodzące pod wpływem uprzemysłowienia (głównie pozamiejscowego) były przedmiotem wielu analiz i studiów empirycznych²⁸. Poszczególni autorzy zwracali przy tym uwagę na różnorodne aspekty wpływu industrializacji na przemiany społeczno-ekonomiczne zachodzące na terenach pozamiejscowych. W bardzo syntetyczny sposób ujął je S. Ignar, zdaniem którego oddziaływaniu przemysłu na urbanizację wsi towarzyszą następujące charakterystyczne zjawiska i procesy²⁹:

- 1) wzrost utrzymujących się z pracy poza rolnictwem,
- 2) zmiany w strukturze zatrudnienia i źródłach utrzymania na korzyść działalności pozarolniczych i pojawienie się na wsi specyficznej kategorii ludności dwuzawodowej—chłoporobotników,
- 3) dynamiczny wzrost dojazdów do pracy w przemyśle, spowodowany m. in. trudną sytuacją mieszkaniową w miastach,
- 4) rozwój budownictwa mieszkaniowego na wsi, często o chaotycznym typie zabudowy,
- 5) wzrost ilości gospodarstw rolnych, znaczne rozdrobnienie i niska ich wydajność w pobliżu ośrodków koncentracji przemysłu,
- 6) odpływ najlepszych kadr z państwowych gospodarstw rolnych do przemysłu oraz zawodowe preferencje młodzieży niekorzystne dla rolnictwa,
- 7) zanieczyszczenie środowiska oraz pogorszenie warunków hydro-geologicznych.

B. Jałowiecki skoncentrował natomiast uwagę na badaniach osadnictwa robotniczego na wsi jako czynnika urbanizacji³⁰. Na przykładzie dwóch zespołów osadniczych: Zawadzkiego (woj. opolskie) i Węgierskiej

²⁸ Por. m.in. W. Rakowski: *Procesy urbanizacji wsi na przykładzie woj. warszawskiego*. „Studia KPZK PAN” t. L, 1975; *Problemy osadnictwa robotniczego na wsi*. Praca zb. pod red. S. Golachowskiego i E. Goldzamt. PWN, Warszawa 1971; J. Turowski: *Przemiany na wsi pod wpływem zakładu przemysłowego. Studium rejonu Milejowa*. „Studia KPZK PAN” t. VIII, 1964; S. Ignar: *Rozwój industrializacja i jej wpływ na przemiany społeczno-ekonomiczne wsi*. „Ekonomista” 1964, 2, s. 258—271; B. Jałowiecki: *Osadnictwo robotnicze jako czynnik urbanizacji wsi*. „Studia Socjologiczne” z. 2, 1967, s. 195—212.

²⁹ S. Ignar: *op. cit.*, s. 261.

³⁰ Jałowiecki: *Osadnictwo robotnicze jako czynnik urbanizacji wsi (...)* *op. cit.*

Górki (woj. krakowskie) wskazał na wpływ wzrostu ludności nierolniczej na rozwój indywidualnego budownictwa mieszkaniowego na wsi oraz poprawę w zakresie standardu wyposażenia mieszkań, co zbliża w dużym stopniu warunki życia mieszkańców wsi do warunków życia ludności miejskiej. Autor poświęcił również stosunkowo dużo miejsca oddziaływaniu przemysłu na przemiany społeczno-kulturowe. Badał on wpływ pracy w fabryce na zmiany zachowania robotnika mieszkającego na wsi. Praca w zespole, przynależność do różnych organizacji formalnych i nieformalnych, wzrastające umiejętności techniczne, korzystanie z różnego rodzaju usług, powodują, że posiada on szerszy krąg zainteresowań, dąży do wykorzystania nowoczesnych urządzeń technicznych, zasadniczym zmianom ulegają wzory spędzania czasu wolnego, wychowania dzieci, urządzenia mieszkania i otoczenia domu, a kontakty w miejscu zamieszkania stają się coraz bardziej ograniczone.

Wpływ uprzemysłowienia na urbanizację (zarówno miast, jak i terenów pozamiejskich) uzależniony jest nie tylko od poziomu rozwoju przemysłu, lecz również od jego struktury. W literaturze mówi się na przykład o strukturach gałęziowych dynamizujących postęp techniczny³¹, często także wskazuje się na fakt, że przyrost produkcji na określonym obszarze może wynikać w dużej części ze zmian struktury przemysłu³². Teoretyczne uzasadnienie tezy o wpływie struktury uprzemysłowienia na przebieg procesów urbanizacyjnych można oprzeć na niezwykle popularnych w ostatnim okresie koncepcjach rozwoju spolaryzowanego, biegunów rozwoju i ośrodków wzrostu³³. F. Perroux definiował pojęcie bieguna rozwoju przy pomocy takich kategorii, jak: firma motoryczna, przemysł motoryczny, kompleks przemysłów, przemysł kłuczowy, czy też zjawisko aglomeracji terytorialnej przemysłu³⁴.

Pod pojęciem przemysłu motorycznego należy rozumieć przemysł (gałąź, branżę, duże przedsiębiorstwo), który ma takie własności, że wraz ze wzrostem jego produkcji następuje przyrost produkcji w jednym lub w kilku innych przemysłach (przemysłach indukowanych), co można określić mianem efektu mnożnikowego. Oznacza to, że przemysł motoryczny (podstawowy, wiodący) musi cechować się takimi własnościami,

³¹ Por. L. Zacher: *Struktury dynamizujące postęp techniczny*. „Gospodarka Planowa” 1970, 9.

³² Pir. S. Kuznets: *Economic-growth and structure*. London 1965, s. 220—221; A. Klasik: *Analiza wzrostu i przemian strukturalnych gospodarki regionu*. „Studia KPZK PAN” t. XXXV, s. 36—88.

³³ Por. T. Hermansen: *Bieguny rozwoju i teorie pokrewne. Przegląd porównawczy*. [w:] *Planowanie rozwoju regionalnego w świetle doświadczeń międzynarodowych*. Praca zb. pod red. A. Kuklińskiego. PWE, Warszawa 1974, s. 147—205.

³⁴ F. Perroux: *L'Economie de XXeme siecle*. Paris 1964.

jak: wyższą od przeciętnej stopą wzrostu, wysokim poziomem organizacyjnym i technicznym, zdolnością i innowacją, wielką skalą produkcji itp.

Na tle obserwacji przemian zachodzących pod wpływem uprzemysłowienia w naszym kraju można przyjąć założenie, iż dynamika procesów urbanizacji uzależniona jest w pewnym stopniu od koncentracji technicznej przemysłu (wielkości zakładów), jego struktury gałęziowej rozpatrywanej z punktu widzenia gałęzi wiodących oraz dywersyfikacji, a także od stopnia aglomeracji, tzn. skupienia przestrzennego przemysłu.

H. Rogacki w cytowanym już opracowaniu podjął próbę ilościowego zbadania powyższych zależności w regionie poznańskim. Pomimo stosunkowo nielicznej próby badawczej (29 byłych powiatów woj. poznańskiego), urbanizacja wykazała wysoki poziom dodatniego skorelowania z takimi elementami struktury przemysłu, jak: wielkość zakładów, zróżnicowanie gałęziowe oraz aglomeracja. Wyniki powyższych badań można interpretować więc w ten sposób, że przy jednakowym poziomie uprzemysłowienia wyższym stopniem zurbanizowania charakteryzują się jednostki przestrzenne posiadające większy udział dużych zakładów przemysłowych, należących do różnych gałęzi i branż przemysłu, skoncentrowanych na ograniczonej przestrzeni. Wniosek ten podkreśla jednocześnie współzależność poszczególnych aspektów strukturalnych uprzemysłowienia.

Związek struktury przemysłu z urbanizacją potwierdzają również badania A. Jewtuchowicz³⁵ i J. Turowskiego³⁶. W wielu przypadkach nowy zakład przemysłowy dominuje nad miastem, jego życiem ekonomicznym, społecznym i kulturalnym³⁷. Przekształca on warunki codziennej egzystencji, nie tylko zatrudnionych pracowników, lecz również mieszkańców miasta nie związanych bezpośrednio z tym zakładem. Charakterystyczną cechą w warunkach polskich jest bowiem olbrzymi wpływ największych przedsiębiorstw przemysłowych na kształtowanie infrastruktury ekonomicznej i społecznej³⁸. Z badań przeprowadzonych przez A. Jewtuchowicz w 17 jednostkach osadniczych Polski centralnej wynika ścisła zależność pomiędzy poziomem koncentracji technicznej a warunkami by-

³⁵ A. Jewtuchowicz: *Wpływ zakładów przemysłowych na poprawę warunków bytowych ludności miejskiej*. „Biuletyn KPZK PAN” 1981, z. 115, s. 95—166.

³⁶ J. Turowski: *Studium socjologiczno-urbanistyczne miasta Świdnika*. „Studia Socjologiczne” 1963, z. 4, s. 97—119.

³⁷ Por. S. Nowakowski: *Wpływ przemysłu na miasto* [w:] *Przemysł i społeczeństwo w Polsce Ludowej*. Praca zb. pod red. J. Szczepińskiego. Ossolineum, Wrocław 1969, s. 385.

³⁸ Tezę tą udowodnił m.in. B. Gruchman. Por. B. Gruchman: *Czynniki aglomeracji i deglomeracji przemysłu w gospodarce socjalistycznej*. „Studia KPZK PAN” t. XVIII, 1967, s. 80—81.

towymi ludności, co jest efektem dochodowej, a przede wszystkim infrastrukturotwórczej funkcji wielkich zakładów przemysłowych.

Wraz ze wzrostem ośrodków przemysłowych występuje tendencja do dywersyfikacji działalności gospodarczej, która ma charakter obiektywny, a jej główną przesłanką są korzyści wynikające ze zróżnicowanego rynku pracy³⁹. Nadmierna specjalizacja przemysłu wpływa natomiast niekorzystnie na przemiany urbanizacyjne, co wykazał m. in. J. Turowski na przykładzie Świdnika⁴⁰. Ośrodek ten rozwijał się w latach sześćdziesiątych znacznie wolniej niż inne ośrodki tej klasy w Polsce. Można było mówić nawet o jego stagnacji. Badania socjologiczne dowiodły, że ok. 80% zatrudnionych pracowało w jednym zakładzie przemysłowym (Wytwórni Sprzętu Komunikacyjnego), ci natomiast którzy nie chcieli pracować w przemyśle środków transportu bądź też zdobyli inne kwalifikacje zawodowe opuszczali miasto w poszukiwaniu innych miejsc zatrudnienia.

W świetle przedstawionych rozważań na temat wpływu uprzemysłowienia na procesy urbanizacyjne można pokusić się o sformułowanie teoretycznego modelu zależności w tym zakresie, charakterystycznego dla warunków polskich, a w szczególności dla regionów intensywnie uprzemysłowionych. Rozwój przemysłu, dokonujący się z reguły poprzez budowę nowych (względnie generalną rozbudowę istniejących) zakładów, powoduje znaczny przyrost miejsc pracy w tym dziale gospodarki narodowej. Wzrostowi zatrudnienia towarzyszy intensywny proces koncentracji ludności w miejscach lokalizacji przemysłu (głównie w wyniku emigracji ludności wiejskiej do miast), co wpływa na istotne przeobrażenia w stosunkach demograficznych regionu, z drugiej zaś strony następuje duże nasilenie dojazdów do pracy z terenów wiejskich i z okolicznych małych miast i osiedli.

Zasadniczym zmianom ulega struktura społeczno-zawodowa ludności (szczególnie na wsi), tj. wzrasta liczba zawodowo czynnych poza rolnictwem oraz udział ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych. Na skutek pracy w przemyśle następuje dynamiczny wzrost dochodów ludności, co pociąga za sobą zwiększenie zapotrzebowania na artykuły konsumpcyjne, głównie trwałego użytkowania. Z kolei, koncentracja ludności w miastach wpływa na przeobrażenia w układzie osadniczym polegające m. in. na powstawaniu nowych miast i złożonych zespołów osadniczych, przekształcaniach w układzie architektonicznym miast (zmianach w typie zabudowy, wzroście rozległości przestrzennej itp.).

Przemiany w osadnictwie wiążą się z rozwojem infrastruktury ekono-

³⁹ Ibid., s. 100.

⁴⁰ J. Turowski: *Studium socjologiczno-urbanistyczne miasta Świdnika*, op. cit.

micznej i społecznej oraz budownictwa mieszkaniowego, co przy równoczesnym wzroście dochodów ludności i zapotrzebowania na artykuły konsumpcyjne wpływa na poprawę warunków życia ludności. Głównie w stosunku do ludności wiejskiej można odnieść przemianę społeczno-kulturowe, związane z przejmowaniem przez nią w wyniku kontaktów z miastem miejskiego stylu życia i miejskiego systemu wartości.

Przedstawione dotychczas skutki industrializacji mają w zasadzie charakter pozytywny. Nie sposób jednak nie wspomnieć o negatywnych konsekwencjach towarzyszących rozwojowi przemysłu. Zaliczyć tutaj należy w pierwszej kolejności destrukcyjne zmiany w środowisku naturalnym, polegające m.in. na uszczupleniu i dewastacji gruntów ornych, zaburzeniach w stosunkach wodnych, zanieczyszczeniu powietrza i wody, co wpływa istotnie na pogorszenie warunków zdrowotnych ludności.

Dynamicznemu rozwojowi przemysłu towarzyszą również w wielu wypadkach procesy dezorganizacji społecznej, wyrażające się m.in. we wzroście przestępczości, alkoholizmu, prostytucji, negatywnym stosunku do własności społecznej itp.⁴¹

Wymienione prawidłowości, związane głównie ze strategią uprzemysłowienia naszego kraju⁴², nie mają oczywiście charakteru uniwersalnego. Wpływ uprzemysłowienia na urbanizację jest bowiem zróżnicowany i uzależniony od wielu czynników, takich jak: poziomu, tempa i struktury uprzemysłowienia, wyjściowego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru, potencjalnych zasobów ludzkich i rzeczowych oraz ich wykorzystania, pojawienia się niekorzyści koncentracji itp. Jednoznaczną ocenę oddziaływania industrializacji na urbanizację utrudnia w dużym stopniu fakt, iż na zjawiska te wpływają niezwykle zróżnicowane czynniki, wykazujące ponadto rosnącą współzależność. Przemysł w coraz większym stopniu uniezależnia się od stałych czynników lokalizacji produkcji, takich jak źródła surowców lub szczególnego rodzaju rynki zbytu, uzależniając się natomiast coraz bardziej od wykwalifikowanej siły roboczej oraz — przez sieć ustanowionych związków funkcjonalnych — od środowiska przemysłowego i technicznego. Szuka on więc w większym stopniu możliwości przeniknięcia do systemu miejskiego niż lokalizacji względem czynników funkcjonalnych (surowców, zaopatrzenia i zbytu), które poprzednio określały jego umiejscowienie⁴³.

⁴¹ Por. F. Krzykała: *Socjologiczne aspekty funkcjonowania zakładów przemysłowych* [w:] *Rozwój infrastruktury społeczno-ekonomicznej w rejonie uprzemysławianym*. PWN, Warszawa 1981, s. 35.

⁴² Wpływ strategii uprzemysłowienia na proces urbanizacji Polski scharakteryzował obszernie B. Jałowiecki: *Strategia uprzemysłowienia a proces urbanizacji*. „Biuletyn KPZK PAN” 1982, z. 119.

⁴³ Por. Castells: *op. cit.*, s. 36.

Zagadnienie wpływu urbanizacji na rozwój przemysłu może być rozpatrywane z punktu widzenia czynników aglomeracyjnych jako przesłanek lokalizacji działalności przemysłowej. Wśród nich na czoło wysuwają się tzw. korzyści (efekty) zewnętrzne, osiągnane przez zakłady przemysłowe w wyniku lokalizacji w określonym otoczeniu zewnętrznym, przy czym do podstawowych ich źródeł zaliczyć można⁴⁴:

- 1) efekty zewnętrzne szeroko pojętej infrastruktury, zarówno ekonomicznej, jak i społecznej,
- 2) efekty zewnętrzne kooperacji jednostek elementarnych w układzie miejskim,
- 3) efekty rynku, w tym rynków zbytu dla producentów i rynków konsumentów,
- 4) efekty innowacji i informacji,
- 5) efekty zewnętrzne środowiska przyrodniczego, np. chłonności tego środowiska do eliminacji niekorzyści zewnętrznych (zanieczyszczenia środowiska), czyli zdolności do samooczyszczania,
- 6) zasoby pracy.

Wśród wymienionych wyżej źródeł korzyści zewnętrznych, w całym niemal okresie istnienia Polski Ludowej, na czoło wysuwały się dwa — oszczędności infrastrukturalne oraz podaż siły roboczej. Ograniczone nakłady na inwestycje towarzyszące skłaniały przemysł do budowania nowych zakładów tam, gdzie można było liczyć na największą podaż rąk do pracy, mimo niepodejmowania bądź podejmowania w niedostatecznym zakresie inwestycji infrastrukturalnych (głównie w infrastrukturze społecznej). Zdaniem B. Jałowieckiego można w tym względzie mówić o dwóch dominujących typach lokalizacji⁴⁵:

- a) w mniejszych miastach prowincjonalnych jeszcze nie uprzemysłowionych lub dysponujących jeszcze znacznymi rezerwami siły roboczej (w mieście i okolicy), zakładając często „podkupienie” ludzi już istniejącym zakładom innej, gorzej płażącej branży,
- b) w wielkich aglomeracjach miejskich, w których wielu inwestorów, w tym państwo jako inwestor centralny, składało się na przyrost infrastruktury.

⁴⁴ Por. T. Markowski: *Znaczenie efektów zewnętrznych w rozwoju miast — teoria i rzeczywistość* [w:] *Miasto i jego władze. Studia nad ekonomiczną teorią rozwoju miast*, Praca zb. pod red. J. Regulskiego, Ossolineum, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź 1984, s. 57.

⁴⁵ B. Jałowiecki: *Przestrzenna organizacja gospodarki polskiej. Próba analizy krytycznej*, „Biuletyn KPZK PAN” z. 117, 1981, s. 76.

W tych warunkach inne kryteria lokalizacji traciły właściwie na znaczeniu, zaś rola czynnika wiodącego przypadadała urbanizacji, rozumianej w kategoriach koncentracji ludności (z uwzględnieniem jej struktury) oraz wyposażenia infrastrukturalnego.

Zagadnienie wpływu urbanizacji na uprzemysłowienie znalazło m. in. wyraz w badaniach B. Gruchmana⁴⁶ i P. Eberhardta⁴⁷. Pierwszy z nich na przykładzie jednostek przestrzennych regionu poznańskiego dowiódł istnienia silnej zależności pomiędzy zatrudnieniem w przemyśle a zainwestowanym majątkiem infrastrukturalnym, a następnie wykazał, iż związek ten wynika z silnej orientacji przemysłu na korzyści zewnętrzne, w postaci oszczędności w nakładach inwestycyjnych⁴⁸.

Z kolei, P. Eberhardt opierając się na danych dla 885 miast i osiedli Polski udowodnił wpływ koncentracji przestrzennej osadnictwa na produktywność przemysłu, a więc jego charakterystykę jakościową. Zdaniem tego autora wyższa i bardziej ekonomiczna sprawność gospodarowania (mierzona wydajnością pracy w przemyśle) wiąże się wprost proporcjonalnie ze wzrostem koncentracji osadnictwa, przy czym przyczyn tego zjawiska doszukuje się on w zewnętrznych korzyściach lokalizacji, takich jak: wyższe kwalifikacje kadry pracowniczej, bogatsza i pełniejsza infrastruktura techniczna, większa chłonność innowacyjna⁴⁹.

W swoim opracowaniu Eberhardt podjął również próbę określenia optymalnej wielkości ośrodków miejskich z punktu widzenia najlepszego układu wszystkich analizowanych współczynników produktywności (wydajności, kapitałochłonności, technicznego uzbrojenia pracy). W wyniku badań okazały się nimi miasta zatrudniające w przemyśle od 10 do 20 tys. osób, co wskazuje, że z przekroczeniem pewnej granicy wiążą się już niekorzyści koncentracji.

Przedstawione uwagi teoretyczne oraz wnioski z badań empirycznych P. Eberhardta mogą być potwierdzeniem tezy o współzależności procesów uprzemysłowienia i urbanizacji. Nie podważają one jednocześnie faktu, że oddziaływanie industrializacji na urbanizację należy nadal uważać w Polsce za podstawowy kierunek zależności pomiędzy tymi zjawiskami. Wydaje się jednak, iż w miarę upływu czasu o rozwoju społeczno-ekonomicznym kraju w coraz większym stopniu decydować będą postępy urbanizacji.

⁴⁶ Gruchman: *op. cit.*, s.

⁴⁷ P. Eberhardt: *Koncentracja przestrzenna osadnictwa a produktywność przemysłu*. „Biuletyn KPZK PAN” 1978, z. 97.

⁴⁸ Gruchman: *op. cit.*, s. 82—92.

⁴⁹ Eberhardt: *op. cit.*, s. 62—63.

РЕЗЮМЕ

Целью настоящей статьи является синтетическая оценка взаимосвязей между индустриализацией и урбанизацией в Польше.

В свете теоретических разработок и эмпирических исследований, проведенных до сих пор, можно считать, что развитие промышленности представляло собой в нашей стране основной фактор динамизации урбанизационных процессов, в особенности после второй мировой войны. Отмечается при том характерное явление: запаздывание урбанизации по сравнению с ускоренной индустриализацией, получившее в специальной литературе название диспропорции между материальным производством и репродукцией рабочей силы.

Отмечается также, что скорость урбанизационных процессов зависела не только от общего роста уровня индустриализации, но также и от структурных изменений в промышленности, проявляющихся, в частности, в быстрых темпах развития современных областей промышленности, росте диверсификации отраслевой структуры и степени технической концентрации.

По мере общественно-экономического развития влияние индустриализации на урбанизацию в некоторой степени ослабевает. Роль стимулятора урбанизационных процессов принимают на себя другие области деятельности человека, главным образом сфера обслуживания.

Все чаще урбанизация представляет собой величину, независимую от индустриализации, что связано с постоянно возрастающей установкой промышленности на достижение так наз. внешней выгоды.

Статья указывает на необходимость междисциплинарных исследований взаимосвязей индустриализации и урбанизации, что могло бы в условиях экономической реформы способствовать достижению ряда экономических и общественных успехов.

SUMMARY

The purpose of the paper is to provide a synthetic evaluation of the mutual relations between industrialization and urbanization in Poland.

In the light of theoretical and empirical studies conducted so far it can be stated that the development of industry was the basic factor making urbanization processes more dynamic in the Polish conditions (especially after World War II). It was also characteristic that urbanization was slowed down in relation to the accelerated process of industrialization, which is often termed as the disproportion between material production and the working force reproduction.

The author of the article also points out at the fact that the rate of urbanization changes was dependent not only on the general increase of the industrialization level, but also on the structural changes in industry expressed for example in a faster development of the modern branches of industry, in the increase of diversification of the branch structure and the degree of technical concentration.

With the progress in the socio-economic development the influence of industrialization on urbanization becomes weaker. The cause is that the role of the

factor in urbanization changes is to a growing extent taken over by other kinds of human activity, and above all by the services.

It is more frequent that urbanization also occurs in the function of the independent variable in relation to industrialization, which is to the growing orientation of human activity, and above all by the services.

The article points at the need to undertake inter-disciplinary studies on the relations between industrialization and urbanization, which should, in the conditions of the economic reform, contribute to a number of economic and social gains.